

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС КНЯЖОГО ЛЬВОВА

Один із головних політичних центрів Галицького князівства – Львів, розташований поблизу галицько-волинського кордону на перетині стратегічних шляхів, був побудований відразу як важлива фортеця та традиційно відігравав важливу роль у військово-політичних подіях на Сході Європи. На полях поряд із Львовом відбувалися чимало великих битв, проте, очевидно, не всі вони знайшли відображення в літописах. В статті на основі даних найновіших археологічних досліджень, а також польових розвідкових робіт автора з'ясовується формування військової інфраструктури міста та її структурних частин, простежено трансформацію укріплень Львова протягом XIII–XIV ст. Запропонована концепція широких меж міської агломерації, яка включала в себе укріплення на узгір'ях Високого замку та Цитаделі (для лівого берега р. Полтви). Встановлено місце в оборонній інфраструктурі городищ на Золотій гірці, Святовитового поля та їх зв'язок з основними транспортними магістралями. Проаналізовано нечисельні знахідки середньовічного озброєння, які додатково ілюструють стан військової інфраструктури княжого міста.

Ключові слова: Львів, Високий замок, Цитадель, оборонне будівництво, військово-політична ситуація, Галицько-Волинська держава.

Актуальність теми визначається тим, що військова інфраструктура Львова з перших десятиліть існування міста була важливою частиною військової інфраструктури українських земель. Львів дуже швидко після появи на сторінках писемних джерел перетворюється на визначний політичний та культурний центр України-Русі. Цьому швидкому злету міста значною мірою посприяло вдале розташування міста на перехресті торговельних шляхів. Не в останню чергу в швидкому розвитку міст цього часу відігравали надійні укріплення. Очевидно, Львів від самих початків мав бути надійно захищений багаторядними укріпленнями. Як відомо, вже у 1259 р. монгольський полководець Бурундай вимагав знесення укріплень Львова, поряд з укріпленнями інших значних міст Галицько-Волинської держави (*ПСРЛ. Т. 2. 1908: стб. 841*). Хоча укріплення й розібрали в

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С.В., 2022

короткий час князь Лев Данилович зумів їх відбудувати. Під час походу хана Телебуги у 1287 р. ординці не зуміли здобути місто. Простоявши під Львовом два тижні, хан пішов геть, так і не наважившись штурмувати місто та обмежившись грабунком безборонних сіл. Тоді загинуло і було забрано в неволю два надцять з половиною тисяч людей (ПСРЛ. Т. 2. 1908: стб. 894). Археологічні дослідження, які проводилися у Львові, залишають чимало запитань, в тому числі стосовно часу побудови перших кам'яних укріплень на Високому замку, а зокрема, заявлену первинність кам'яної основи вежі-донжона. Проте, не можна виключати використання мурованих складових у оборонних спорудах на інших фортифікаціях княжого міста, особливо у період боротьби за збереження держави.

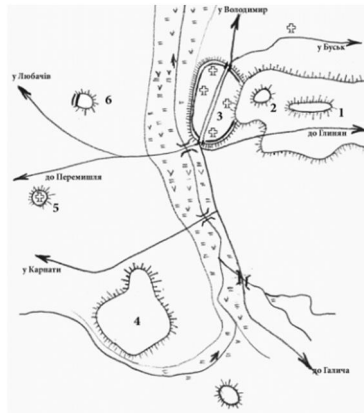
Питання локалізації літописного укріплень княжого Львова були важливою проблемою ще для істориків XIX – початку XX ст. (І. Шараневич, О. Чоловський, М. Грушевський, І. Крип'якевич). Протягом кінця XX– перших десятиліть XXI ст. на території Старої частини міста проведені масштабні, переважно рятувні, археологічні дослідження, які дали чимало даних про історичні етапи розвитку оборонних укріплень Львова. У низці різночасових публікацій вже подавалися загальні огляди результатів археологічних розкопок середньовічного Львова, хоча більшість цих польових матеріалів поки що залишаються неопублікованими (*Терський, 2017; Лазурко, Шніцар, 2017*). Однак поза межами згаданих публікацій досі залишається вирішення проблеми історичної топографії ранніх оборонних укріплень Львова, а також музейні колекції зібраних під час розкопок Львова артефактів.

Новизна дослідження. В даній статті автор на основі аналізу писемних та археологічних джерел окреслює проблеми формування оборонного комплексу княжого Львова у XIII – XIV ст. Проаналізовано систему фортифікації на території Львівської поселенської агломерації, роглянуто археологічні знахідки предметів озброєння.

Метою статті є доповнення сучасних історичних досліджень військової справи в Галицько-Волинській державі аналізом основних складових оборонного комплексу літописного Львова: системи міської фортифікації та арсеналу дружинників, а також з'ясування дискусійних питань ранньої історії міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Львівська поселенська агломерація сформувалась протягом XIII – XIV ст.

внаслідок процесів заселення вододільного хребта поміж басейнами рік Дністра та Західного Бугу. Серйозний поштовх розвитку слабо освоєних територій дало відоме з історичних джерел масове переселення на Волинь та Прикарпаття біженців із Середнього Подніпров'я, яке відбулося після походу хана Батия (Шеломенцев-Терський, 2011: 15). Як припускають, саме в цей час в районі Розточчя виникає окремий уділ князя Льва, якого ряд істориків бачать засновником княжого Львова (Книш, 2002; Войтович, 2017). Місто виникло на перехресті важливих комунікацій, які пов'язували давніші князівські центри галицько-волинських земель: Галич, Перемишль, Белз, Володимир, Буськ (Книш, 2002; Терський, 2011: 110).

Легенда карти:

- 1 – Високий замок; 2 – «дитинець» на горі Будельниці;
- 3 – Окольний город; 4 – місце розташування укріплень на Цитаделі;
- 5 – монастир св. Георгія; 6 – городище на Золотій гірці.

Результати археологічних досліджень вказують, що територія міста була безперервно заселена задовго до появи Львова на сторінках писемних джерел. Сам акт заснування міста історик І. Крип'якевич гіпотетично відносить до 1247 р., коли старший син та престолонаслідник Данила Романовича князь Лев мав одружитися з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією. Відразу ж після заснування місто потрапляє у вир військово-політичних подій. Отже, військовий сегмент у його топографічній структурі та присутність значної кількості дружинників серед мешканців міста априорі слід вважати визначальними характеристиками.

Археологічно місто досліджується з 1866 р. Першими дослідниками археологічних пам'яток міста були І. Шараневич та Я. Пастернак. Згодом масштабні стаціонарні археологічні дослідження проведені О. Ратичем, І. Свешніковим, Р. Багрієм, Ю. Лукомським, О. Лазурком, В. Шніцарем та іншими (Терський, 2006: 104-107; Лазурко, Шніцар, 2017: 15-20). Розвідкові обстеження та розкопки приміської оборонної інфраструктури цілеспрямовано проводилися О. Овчинниковим, О. Корчинським та автором статті.

Від початків вивчення історичної топографії міста у дослідників не було сумнівів стосовно розташування дитинця міста десь на узгір'ях сучасного парку Високий замок, а головного посаду міста – на території Підзамча. На це вказувало, зокрема, локалізація найдавніших храмів Львова. Не суперечать цим апріорним висновкам і дані сучасних археологічних досліджень (Лазурко, Шніцар, 2017:16-17).

Культурні напластування кінця XIII – XIV ст. досі досліджені лише на найвищому плато, де у середині XIV ст. за короля Казимира III було збудовано кам'яні укріплення. Овальної форми майданчик городища розмірами 45x100 м видовжений по лінії схід-захід, проте найкраще зберіг свої напластування лише під курганом діаметром при основі 90 м, насипаним у другій половині XIX ст. При зведенні тут князівської резиденції було використано актуальний на той час принцип її локалізації на вершинах самотніх пагорбів з крутими схилами (Данилів, Львів, Холм).

Загалом, узгір'я, яке зараз займає парк «Високий замок», за Середньовіччя мало б бути повністю позбавлене дерев і мати надійні укріплення на існуючих терасах, оскільки з них було можливо атакувати головний посад міста навколохраму Св. Миколи.

Хоча самі укріплення Окольного города до нашого часу не збереглися, за припущеннями вони охоплювали площу близько 10-12 га (Дуба, Петрик, 2002: 50). На зразок городищ, відомих ще у племені уличів (X ст.), в межах лінії оборони Окольного города мало бути принаймні одне потужне джерело, що, відповідно, формувало глибоку долину потоку, перетин якого досліджено на Старому Ринку у 1997 р. (Терський 2004).

Отже, головний посад міста займав понижену ділянку поміж долинами потоків, що стікали з сучасного узгір'я Високий замок. Тут у перезволоженому ґрунті добре збереглися дерев'яні житлові

та господарські конструкції з чисельними предметами побуту та озброєння, зразками шкіряного взуття. Розкопками встановлено факт густої забудови цієї частини Львова на початок XIV ст. будівлями заможних міщан (золотарів та ін., розкопки 1992 р. на місці сучасного ринку «Добробут»). Зрозуміло, що ця забудова була можлива лише за умови наявності надійних укріплень.

З південного заходу до Окольного города впритул прилягало пізніше т.зв. Галицьке передмістя, очевидно, природно захищене зі сходу, півдня і півночі болотистими заплавами численних потічків.

З півночі, за «брамою на Підгорай» знаходилося передмістя із давньою торговицею з дерев'яною церквою Параскеви П'ятниці. Його східний край, витягнутий вздовж шляху на Буськ, могли захищати з південного сходу городища відомі на узгір'ї вздовж мощеної каменем дороги шириною близько 2 м, яка пролягала від парку Високий замок по північному краю гребеня узгір'я у східному напрямку (первісний Глинянський шлях?).

Перше з цих городищ X–XIV ст. досліджувалося у 1990 – 1993 рр. О. Г. Овчинниковим та О. М. Корчинським на плато в ур. Чернеча Гора або Світовитове поле за 1,7 км східніше Високого замку, вздовж гребеня цього ж плоскогір'я (Овчинников, 1997). Згадане наприкінці XIX ст. І. Шараневичем (Janusz, 1918: 43) городище мало складну систему укріплень з кількома лініями земляних валів і ровів. Центральний укріплений майданчик городища овальної форми 33x55 м, орієнтований довшою стороною в напрямку схід-захід, місцями був вимощений каменем та містив напластування потужністю близько 0,4 м.

Оборонний земляний вал висотою 1,5 – 1,7 м та шириною при основі 6,0 – 7,0 м із ровом зберігся частково лише на східній та західній ділянках. З південного боку в системі укріплень простежуються сліди давніх проїздів. Наступна, друга зовнішня, лінія укріплень мала земляний вал і рів, які опоясують центральний укріплений майдан зі сходу та півдня і утворюють між першою та другою лініями оборони терасу шириною 15-16 м і довжиною близько 80 м. У різних місцях вал зберігся на різну висоту від 1,0 до 1,3 м, а ширина його при основі сягає 6,0-7,0 м. На віддалі 20 м у напрямку на схід від описаної лінії оборони, зафіксовано ще третю лінію оборони, яка була прокладена паралельно до попередньої і захищала зі східної та південної сторони городища.

Слід відзначити, що це укріплення найактивніше функціонувало протягом середини X – початку XI ст. (*Овчинніков, 1997*).

Друге городище розташоване ближче до долини р. Полтви, за 2 км східніше, поряд із храмом Вознесіння в ур. Ротова Гора мало овальний майданчик розмірами 60x160 м на останці гори над безіменним потоком. По його периметру зберігся невисокий земляний вал, а на схилах гори – сліди штучно облаштованих терас шириною до 3 м. Культурні напластування потужністю до 1,0–1,2 м дозволили О. Корчинському та О. Овчиннікову датувати пам'ятку X – XIV ст. Із західної сторони при підніжжі гори знаходився синхронний посад.

Важливою складовою територією княжого Львова був лівобережний масив передмість, що розвивалися вздовж кількох важливих шляхів: на карпатські перевали (давня Сокільницька дорога) та на Перемишль (Городоцький шлях). Гіпотетичне городище на горі Вроновських (Шембека), можливість існування якого за княжої доби підтверджено недавно (*Терський, 2017: 11*), ймовірно, пов'язане з контролем над Сокільницькою дорогою, що провадила біля самого підніжжя узвишся, а також дорогою на Галич, що проходила річковою долиною поруч. Натомість, відомий з писемних джерел XIV ст. монастир святого Юра, розміщений за 1,5 км на північний захід, аналогічно, у сприятливому для оборони місці, контролював дорогу на Перемишль. Як відомо, частина замських храмів та монастирів, займаючи топографічно підвищені ділянки, могла мати власні укріплення і бути форпостами на підходах до Львова. Серед них найбільш виразне становище займає саме Святоюрське узгір'я. Як показали археологічні дослідження 2020 р., первісний храм і монастир увінчували майданчик безпосередньо на вершині вапнякової скелі, звідки добре контролювалася улоговина із шляхом на Перемишль.

Ще одне городище лівобережжя Полтви, розташоване приблизно за кілометр північніше Святоюрської гори – в ур. Золота гора (Гора Страт, Городище) контролювало підступи до міста зі сторони Любачева та суміжних територій Белзької землі. Воно займало мисоподібний виступ пологого майданчика у місці розгалуження вулиць Я. Пастернака та Золотої, зайнятого наприкінці XIX ст. парком. Як припускають, під час закладення парку рештки земляних укріплень городища могли бути знівельовані. Проте, контури укріпленого майданчика розмірами 60x100 м у

плані у формі неправильного трикутника, довшою стороною орієнтованого в напрямку схід-захід, добре прочитуються у сучасному рельєфі. В західній частині майданчика помітні, ймовірно, фрагменти внутрішнього схилу земляного валу довжиною понад 30 м, а з північного боку – штучна тераса. Під час дослідження городища О.Г. Овчинниковим та О. М. Корчинським у 1991 р. з'ясовано, що культурний шар княжої доби залягає на глибині 0,4 – 0,8 м і міститься переважно вздовж периметра майданчика.

Досить яскравою є колекція знахідок з території Львова, які раніше належали Культурно-історичному музею НТШ, Музею імені князів Любомирських та університету. Як відомо, своєрідною «табельною» зброєю старшого дружинника був меч. Під час земляних робіт на Високому замку у Львові знайдено лише прямокутне в перетині (3,2x1,0 см) перехрестя меча довжиною 17,6 см (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 22758).

Значно більш поширенішою клинковою зброєю з кінця XIII – XIV ст. стають корди. Щоправда, окрім Високого замку у Львові корди на галицько-волинських землях досі знайдено лише на Володимирському замчищі, розкопках у Крилосі та Буську (Stebliĵ, Dovhan, 2021: 107, 110). Львівський екземпляр корда походить зі збірок XIX ст. Інституту археології при університеті. (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 22690). Майже половину довжини його клинка втрачено. Черешок корда довжиною 10 см звужений, як у звичайних побутових ножів, збережена частина леза довжиною 21,7 см при втраченому перехресті досягає ширини 2 см, товщини 0,7 см. Загальна довжина зброї могла складати близько 50 см.

Озброєння дальнього бою представлене у Львові та в околиці знахідкою понад двох десятків вістрь арбалетних болтів різних типів (Ратич, 1961: 124). Особливо рідкісною знахідкою є кістяний поворотний механізм арбалета, який походить із розкопок 1956 р. на плато Високого замку.

Порівняно частішими знахідками у княжому Львові є предмети спорядження вершника та верхового коня. Зокрема, уламки острог із чотиригранним стійкоподібним шипом походить із напластувань кінця XIII – XIV ст. на Високому замку (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 12947) та на Старому Ринку (розкопки 1997 р.).

До похідного спорядження кіннотників належали також мідні казани половецького типу, один з яких містився у пізніших напластуваннях криниці в Жидівському кварталі середмістя разом зі збіркою енкалпціонів періоду Галицько-Волинської держави (Лазурко, Шніцар, 2012: 346).

Висновки. Таким чином, нові археологічні дослідження дають підстави стверджувати наявність розгалуженої фортифікаційної мережі міста на обох берегах р. Полтви станом вже на XIII – XIV ст.

Проведений аналіз скупкої інформації стосовно оборонного комплексу у Львові свідчить, що при його зведенні застосовувався різноманітний досвід будівництва фортець, накопичений за попередні століття у боротьбі з кочовим світом. Зокрема, в Окольному городі Львова, як і на городищах племені уличів, укріплення облаштували навколо джерел води, а дитинець міста – на зразок неприступних для монголів Крем'янець, Данилова та Холма влаштували на просторій вершині високого самотнього пагорба з крутими схилами, куди не досягали монгольські катапульти. Присутність в укріпленому місті потужних джерел води та проблематичність обстрілу та штурму дитинця робили зведений у першій половині XIII ст. князем Данилом Романовичем для контролю над важливими шляхами Львів неприступною фортецею.

Проаналізовані предмети озброєння та військового спорядження свідчать про перебування у місті структурованої дружинної спільноти. Разом з тим найважливіші фортифікаційні споруди дитинця та Окольного города Львова локалізовані лише приблизно. Їх ще належить археологічно вивчати.

Використані посилання

- Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь».
- Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією (ПСРЛ) (1908). Ипатьевская летопись, Изд. 2-е, Т. 2, Москва, 936 с.
- Войтович Л. (2017). Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів. Княжа доба: історія і культура. Княжий Львів. Львів, Вип. №11, С. 51–74.
- Дйба Ю., Петрик В. (2002). Планувальна структура до локаційного Львова. Семінарій «Княжі часи». Львів, С. 40–59.
- Книш Я. (2002). Заснування Львова. Семінарій «Княжі часи». Львів, С. 7–13.
- Лазурко О., Шніцар М. (2012). Середньовічний скарб культових речей зі Львова. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. №16, С. 339–349.

Лазурко О., Шниціар М. (2017). Матеріали княжої доби в історичній частині Львова. Княжа доба: історія та культура. Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, Вип. №11, С. 15–22.

Овчинніков О. Г. (1997). «Святотитово поле». Галицька брама. Вип. 6 (30), С. 16.

Ратич О. О. (1961). Древноруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. №3, С. 115–127.

Терський С. В. (2004). Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення). Археологічні дослідження Львівського університету. Львів: ЛНУ, Вип. №7, С. 332–338.

Терський С. В. (2007). Археологічні дослідження. Енциклопедія Львова у 6-и томах. Т. 1: А–Г. Львів: Літопис, С. 104–107.

Терський С. В. (2011). Західно-волинські військово-стратегічні шляхи «Північ–Південь» у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. Острог: НУ «Острозька академія», Вип. №17, С. 107–115.

Терський С. В. (2017). Поселенська структура-агломерація ранньо-середньовічного Львова: зауваження до системного вивчення. Княжа доба: історія та культура. Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, Вип. №11, С. 9–14.

Janusz B. (1918). Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów.

Stebliij N., Dovhan P. (2021). Military equipment from the late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. Acta Militaria Mediaevalia. XVII, Krakow, Sanok, Wroclaw. P. 103–124.

References

Funds of the Lviv Historical Museum «Kievan Rus».

The complete collection of Russian chronicles published at the highest command of the Imperial Archaeographic Commission (1908). Ipatiev Chronicle. Ed. 2nd., T. 2, M., 936 p.

Voytovych L. (2017). Lviv in the 13th century: a new attempt to overcome old stereotypes. Princely age: history and culture. Princely Lviv. Vol. 11, Lviv, P. 51–74 (ukr.).

Dyba Yu., Petryk V. (2002). Planning structure for locational Lviv. «Princely times» seminar. Lviv, P. 40–59 (ukr.).

Knysh Ya. (2002). The founding of Lviv. «Princely times» seminar. Lviv, P. 7–13 (ukr.).

Lazurko O., Shnitsar M. (2012). Medieval treasure of cult objects from Lviv. Archaeological research of Lviv University. Issue 16, P. 339–349 (ukr.).

Lazurko O., Shnitsar M. (2017). Materials of the princely era in the historical part of Lviv. Princely age: history and culture. Lviv: Institute of Ukrainian Studies. named after I. P. Kryp'yakevych, National Academy of Sciences of Ukraine, Vol. 11, P. 15–22 (ukr.).

Ovchinnikov O. (1997). «Svyatovitovo field». Halytska brama. No. 6 (30), P. 16 (ukr.).

Ratych O. (1961). Ancient Russian materials from the excavations of 1955-1956 on Zamkova Gora in Lviv. Materials and research on the archeology of Prykarpatia and Volyn. Vol. 3, P. 115–127 (ukr.).

Terskyi S. (2004). Old Market in Lviv (some results of archaeological study). Archaeological research of Lviv University. Lviv: LNU, Vol. 7, P. 332–338 (ukr.).

Tersky S. (2007) Archaeological research. Encyclopedia of Lviv in 6 volumes. T. 1: A-Г. Lviv: Litopys. P. 104–107 (ukr.).

Tersky S. (2011). Western-Volyn military-strategic routes «North-South» in the XI-XIV centuries: historical and geographical commentary. Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»: Historical Sciences. Ostroh: Ostroh Academy National University, Vol. 17, P. 107–115 (ukr.).

Tersky S. (2017). Settlement structure-agglomeration of early medieval Lviv: remarks on systematic study. Princely age: history and culture. Lviv: Institute of Ukrainian Studies. named after I. P. Kryp'yakevych, National Academy of Sciences of Ukraine, Vol. 11, P. 9–14 (ukr.).

Janusz B. (1918). Prehistoric monuments of Eastern Galicia, Lviv. (pl).

Steblij N., Dovhan P. (2021). Military equipment from the late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. Acta Militaria Mediaevalia. XVII, Krakow, Sanok, Wroclaw, P. 103–124.

Terskyj S.

DEFENSE COMPLEX OF PRINCELY LVIV

One of the main political centers of the Principality of Galicia – Lviv, located near the Galicia-Volyn border at the crossroads of strategic routes, was built immediately as an important fortress and traditionally played an important role in military and political events. Many great battles took place in the fields near Lviv, but obviously not all of them were reflected in the annals. The article analyzes the military topographical situation in the territory of the formation of the Lviv Defense Complex. The transformation of Lviv's fortifications during the 13th–14th centuries is traced.

The article examines the formation of the city's military infrastructure based on the data of the latest archaeological research. The results of the latest archaeological researches of the Rescue Archaeological Service on the territory of Old Lviv, as well as the reconnaissance researches of O. Ovchinnikov, O. Korchynskyi and author of this article, are taken into account. The proposed concept of the wide boundaries of the urban agglomeration, which included fortifications on the hills of the High Castle and the Citadel (for the left bank of the Poltva River). The place in the defense infrastructure of the fortifications on Zolota Hill, Svyatoytove Pole and their connection with the main transport highways has been established.

Numerous finds of medieval weapons were analyzed, which additionally illustrate the state of the military infrastructure of the princely city.

Keywords: Lviv, High Castle, Citadel, defense construction, military-political situation, Galicia-Volyn state.